

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИНИҢ
ХАБАРШЫСЫ

ЖУРНАЛ 1960 ЖЫЛДАН ШЫҒА БАСЛАДЫ

ВЕСТНИК
КАРАКАЛПАКСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ
АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

ЖУРНАЛ ИЗДАЕТСЯ 1960 ГОДА

№6

(177)

2001

ККО АН РУ

Нукус

Нөкис

Қарақалпақ қазақтарының сөйлеу тилине туысқан тиллердің тәсири

Туркий филологиясы кафедрасының оқытушысы Ж.Асанова

Қарақалпақстан аймағында қазақ говорлары-айрықша өзгешеликлерге ийе, тилши илимпазларды өзине тартатуғын лингвистикалық объектлердің бири.

Қарақалпақстан аймағында қазақлар тилиндеги лексикалық қат-қабатлардың көп бөлеги туысқан, қарақалпақ, өзбек, түркмен халықлары менен аралас отырып, тәсир етиуинен пайда болған. Усы жағдайдан болыу керек, илимпаз Б.Бекетов «Қарақалпақстан аймағындағы қазақ говорын Қазақстандағы ямаса басқа республикалардағы қазақ говорларынан айрықша, бөлек сыпаттағы говор. Сонлықтан бул говорды полилингвизм (көп тиллилик) сыпатында таниймыз» деген еди(1). Расында да Қарақалпақстанның районларындағы қазақлар, өзбек, түркмен, қарақалпақлар менен көп жыллар бойы қоңсы ғана емес, қоян-қолтық араласа, бириге отырып өмир сүрип келеди. Буның нәтийжеси қазақлар өз тилинде сөйлеу менен қатар, өзбек, қарақалпақ тиллериниң элементлерин меңгеріу арқалы көп тиллилик сыпатын бойына сиңирген.

Қарақалпақстан қазақтарының диалектиндеги лексикалық өзгешеликлерди сөз ететуғын болсақ, бул өзгешеликлердің өзи еки тараудан турады. Оның бири-тилимиздің рауажланыуының өткен дәуирине тән тайпалық, руулық тиллердің сақланып қалған сарқындылары, яғный түркий халықлары бөлинбестен бурынғы лексикалық қор дейтуғын болсақ, мәселен ондай сөзлер топарына соқа, гүнде, салма, жоя, қырық т.б. сөзлер тиллердің тарийхында бар ерте дәуирден қалған лексикалық атама екенлиги илимпазлар тәрөпинен дәлийлленген (2). Екинши тарауы-өзлер ортасында өмир сүрип отырған басқа халықлардан кирген, диалект ушын «кирме» сөзлер. Кирме сөзлердің көп бөлеги қайсы халыққа тийисли дегенди ашып айтатуғын болсақ, аралас отырған халықлардың ишинде көп тәсирин тийгизиуши-қарақалпақ тили.

Ал, тийқарғы мақсетимизге келетуғын болсақ, усы диалектидеги туысқан тилден кирген диалектилик сөзлер күнделикли турмысқа керекли атамалар менен турмыстың тарауларына кең тараған.

Мәселен, өзбек тилинен кирген ис-хәрекетти билдиретуғын асасланыу (тийқарланыу) сөзи өзбек тилинде әдебий норма болып, Қарақалпақстан аймағының түслик районларын мәканлаушы қазақ тилинде айтылатуғын лексика-фонетикалық өзгериске ушыраған түри. Бау-бақша өнимлерине байланысly әңгелек-ерте писетуғын қауынның бир түри: бадыран/ бәдирең-қыяр (бодринг) хәм т.б. Усы сияқлы жүдә\жүде-өте, аса (өзбекше жуда); ауқат-тамақ (өзбекше овқат); муштау-жудырықлау (өзбекше муштлоқат). Мезгилди билдиретуғын ақшам-кеше, түн тәризли сөзлер көплеп ушырасады. Қоңсы қарақалпақ тилинен кирген сөдер топарына мәселен, ақырыу-урысыу мәнисинде, бежеріу-орынлау мәнисинде; дағыту\дағысыу-тартыу

мәнісіндегі сөзлер диалектик сөзлерге айланған. Қарақалпақ тилинің тәсиринен кирген сөзлердің көп бөлеги дийқаншылыққа байланыслы сөзлер мәселен, шел сөзин алатуғын болсақ, говорда жерди суўғарыў ушын үйилген топырақлар; изейкеш\зейкеш-жердің ызғарын кетириў ушын қазылған арық; жыққын-суўдың арықты бузып кетиўи; атыз-егин егилген жер; қыйтақ-кишкене егин егилген жерлер: шүдигәр сөзи (быйыл сүрилип келеси бәхәрге дейин қалдырылған егислик жер), тийкарынан, парсы тилинің элементи болып (парысша-шүдгар) (3) қарақалпақ тилинде жийи қолланылатуғын әдебий норма. Қазақ әдебий тилинде сүдигәр түринде айтылады. Қарақалпақ тилинде әдебий норма болып есапланатуғын «азан» сөзи негизи араб сөзи болып, түп нускада «таң намазға шақырық» мәнісінде (4). Қарақалпақ тилине усы мәнисте кирип және «таң ертеңги ўақыт» мәнісінде қәлиплесип қатар жумсалады. Қазақ, өзбек әдебий тиллеринде «таң намазға шақырық» мәнісінде қолланылады (5). Қарақалпақстан қазақларының диалектинде «таң ертеңги ўақыт» мәнісінде қолланылады.

Диалекттеги өзлестирилген сөзлердің бир топары-түркмен тилинен кирген сөзлер. Түркмен тилинен кирген сөзлер көбинесе түслик районлардағы қазақлар тилинде көп ушырасады. Мәселен, истиң питиўин билдиретуғын «кутарыў» сөзи (Балам жетинши класты кутарды) қолланылады. Дәп-дәстүр, үрп-әдет мәнісінде, усы сөз бенен синонимлес тәр, насты, дүзгин деген вариантлары қәлиплескен. Оңысу\оңышу-келисиў, татыўлықта турыў мәнісінде жумсалып, түркмен тилинің элементи болып, түркмен тилинде оңышмақ түринде айтылады.

Мине, усындай туўысқан тиллердің тәсиринен кирген сөзлерди қолланылыў тараўына қарай бирнеше лексика-семантикалық топларға да бөлип көрсетиўге болады.

Енди, диалектлик, лексиканың мәнилик жағына нәзер салатуғын болсақ, жергиликли диалекте қоңсы тиллердің тәсиринен пайда болған, басқа говорларда ушыраспайтуғын сөзлер менен қатар, жаңа мәнили сөзлерге жийи гезлесип отырамыз. Мәселен, саз сөзи қазақ әдебий тилинде «музыка және көгалы қалың кең алқап» мәнісінде (6), ал диалектте полдың астына салатуғын ағаш, шел сөзи қазақ әдебий тилинде «көздің қарашығын жаўып туратуғын ақшыл ет», ал диалектте жерди суўғарыўға байланыслы айтылатуғын сөз. Бел сөзи қазақ әдебий тилинде адамның дене мүшеси, диалектте усы мәниде қолланылыў менен қатар «күрек» мәнісінде де қолланылады.

Қарақалпақстан қазақлары тилинде ушырасатуғын усындай сеслик курамындағы уқсаслық, сәйкесликти қазақ әдебий тилиндегі сөзлердің сеслик курамының уқсаслығы менен салыстыра қарағанымызда мәниси жағынан туўры келмейтуғын усы тәризли диалектлик сөзлерди көплек келтириўге болады.

Жийи ушырасатуғын лексикалық өзгешеликлердің бири-диалектлик сөзлердің көп мәнилиги. Мәселен, дасымал сөзи:

- 1) қазан жуўатуғын шүберек,
- 2) үй қабырғасының бетин тегислеп сылайтуғын шүберек,

3) жағымпаз, жарамсақ мәнісінде қолланылады.

Усы мәнилери менен қатар, «биреудің дасымалын сықпа» деген фразеологизм қәлиплескен,

Шәўгим сөзи көк шай демлейтуғын шайнек мәнісин берсе, бир районларда «кишкене қазан» мәнісин береді.

Улыўма, бундай сөз мәніслеріндеги өзгешеликлер диалектлик сөзлердің басқа қазақ тилинің говорларында қолланылмайтуғыны менен өзгешеленеді.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан қазақларының сөйлеў тилиндеги өзгешеликлердің көпшилиги, сөзимиздің басында айтқандай, диалекттиң полилингвизм (көптіллик) сыпатындағы диалект болғанлықтан, яғный туўысқан түркий тиллес қарақалпақ, өзбек, түркмен халықлары менен бир ортада өмир сүрип киятырғанлығынан. Қарақалпақстан қазақлары диалектіндеги сөз аўысыў кубылысындағы өзгешеликлер жаңа илимий-изертлеў жумысларын жүргизиў кереклигин аңғартады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақларының тили. Алматы. «Рауан». 1991. 124-бет.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Алматы. 1978. 25-27-бетлер.
3. Оңдасынов Н. Парысша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы. «Қазақстан». 183-бет.
4. Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Нөкис. «Қарақалпақстан». 47-бет.
5. Фазылов З. Староузбекский язык. т 1. Ташкент. «Фан».
6. Қазақ тилинің түсіндірме сөзлігі. II том. Алматы. 1961.